

СУЧАСНА ФІЛОСОФІЯ ПРАГМАТИЗМУ

Переклади

CONTEMPORARY PHILOSOPHY OF PRAGMATISM

Translations

УДК 101.1(091)

Чарльз Сандерс Пірс (1839—1914),
американський філософ, логік, математик,
природознавець, засновник прагматизму.

УТВЕРДЖЕННЯ ПЕРЕКОНАННЯ¹

I

Небагато людей завдають собі труда вивчати логіку, адже майже кожен вважає себе вже достатньо вправним у мистецтві міркування. Однак я зауважив, що це вдоволення поширюється лише на власне логічне мислення й зовсім не стосується міркувань інших людей.

Серед усіх наших інтелектуальних умінь здатність робити умовиводи ми опановуємо найпізніше, адже вона є не стільки природним даром, скільки довгою та складною наукою. Історія її розвитку могла б стати чудовим предметом для окремої великої книги. Середньовічні схоласти, наслідуючи римлян, зробили логіку першою наукою, котру вивчав юнак після граматики, бо вважали її дуже легкою. І справді, в тій формі, у якій вони її розуміли, вона не вимагала великих зусиль. Її засадничий принцип полягав у тому, що будь-яке знання спирається або на визнані знання (*authority*), або на розум (*reason*); проте все, що висновується за допомоги розуму, зрештою ґрунтується на засновках, отриманих із визнаних знань. Отож, коли юнак опанував правила силогізму, його інтелектуальний набір інструментів вважався повним.

¹ Переклад здійснено за виданням: Peirce, C.S. (1992). *The Fixation of Belief*. In: *The Essential Peirce. Selected Philosophical Writings* / Ed. by N. Houser, Ch. Kloesel. (vol. 1 [1867—1893], pp. 109—123). Bloomington: Indiana University Press.

Цитування: Пірс, Ч.С. (2026). Утвердження переконання (*переклад з англ. Н. Андрейчук*). *Філософська думка*, 1, 54—70. <https://doi.org/10.15407/fd2026.01.054>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на заходах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Для Роджера Бейкона — того видатного мислителя, який у середині XIII століття наближався до вченого в сучасному розумінні, — увявлення схоластів про міркування стало радше перепоною на шляху до пізнання істини. Він зрозумів, що лише досвід може навчити чогось справжнього — твердження, яке сьогодні видається нам очевидним, бо поняття досвіду ми отримали від попередніх поколінь у вже осмисленій формі; для нього ж воно також було цілком зрозумілим, оскільки труднощі тлумачення цього поняття ще не виявилися. Серед усіх видів досвіду він надавав перевагу внутрішньому осяянню, яке, на його думку, відкривало істини про Природу, недосяжні для зовнішніх чуттів — як-от пересушщення (*transubstantiation*²) під час Євхаристії.

Через чотири століття краще відомий Бейкон³, у першій книзі *Novum Organum* дав чітке визначення досвіду як чогось, що має бути відкритим

² У цьому прикладі Пірс використовує термін *transubstantiation*, який перекладаємо як *пересушщення*, оскільки в «Пораднику для богословів та редакторів богословських текстів», укладеному Українським католицьким університетом, зазначено, що в контексті перекладу або дискусії про схоластичне євхаристійне вчення (перетворення хліба й вина на Тіло та Кров Спасителя Христа в таїнстві Євхаристії) в українській мові слід уживати церковнослов'янським *пересушщення*. (Прим. перекл.)

³ Йдеться про Френсиса Бейкона (1561—1626) — англійського мислителя доби Відродження, якого вважають батьком емпіризму. Це була багатогранна постать: юрист за освітою, який понад тридцять років виступав за реформу права; політик і державний діяч, який засідав у парламенті з двадцяти до шістдесяти років і був Лордом-хранителем Малої печатки і Лордом-Канцлером Англії в 1617—1621 роках; популярний есеїст та історик, чиї «Есеї» перевидавалися понад двадцять разів, а «Історія правління короля Генріха VII» (1622) — щонайменше шість разів у XVII столітті. Проте передусім Бейкон був філософом, головним прагненням якого було створення колосальної програми оновлення всіх знань, особливо натурфілософії. Бейкон назвав цю програму «*Instauratio magna*» («Велике відновлення»). Найвагомішими працями окрім згаданого вище «Великого відновлення» є згаданий Пірсом «Новий Органон» та «Нова Атлантида». Основні філософські праці Бейкона написані латиною, яку Пірс як випускник Гарварду дуже добре знав. Він глибоко досліджував середньовічну філософію, зокрема праці Дунса Скота, які мали вплив на формування його семіотичної доктрини. Більшість цих текстів на той час не мали англійських перекладів, тому він читав їх в оригіналі — латиною. Пірс нерідко звертався до етимології латинських та грецьких слів для уточнення філософських понять і створення власних термінологічних неологізмів, цитував латинських авторів. Навіть себе він називав латинським словом *sinister* (лівий), оскільки був шульгою. Щодо перекладів Бейкона українською мовою, то з його латинських творів перекладено лише окремі уривки, але нещодавно вийшов переклад його «Есеїв», які були написані англійською мовою. Перше видання 1597 року містило 10 есеїв (у 1612 їх вже було 38, а у 1625 — 58). Переклад усіх 58 есеїв зробили Ігор та Ірина Карівці: Френсис Бейкон. Есеї або поради, громадянські та моральні / Пер. з англ.: І. Карівець, І. Карівець. Львів: Контур, 2024. Бейкон був першим, хто ввів саме слово «есеї» в англійську мову, запозичивши його в Мішеля Монтеня. (Прим. перекл.)

для перевірки й повторного розгляду. Попри те, що система поглядів Лорда Бейкона значно перевершувала попередні уявлення, сучасного читача, не засліпленого його риторикою, радше вражає обмеженість його розуміння наукової процедури. Слід лише провести декілька примітивних експериментів, записати результати у формуляри, впорядкувати, відкинути спростоване й замінити його іншим, — і таким чином за кілька років природнича наука буде готова — яка наївність! Заувага, що «Він писав про науку, як лорд-канцлер» — цілком справедлива ⁴.

Перші вчені — Коперник, Тихо Браге, Кеплер, Галілей і Гільберт ⁵ — діяли методами, набагато ближчими до тих, які застосовують сучасні науковці. Кеплер, наприклад, узявся побудувати криву, яка точно відображає рух Марса ⁶; і саме в цьому полягала його найбільша заслуга перед наукою: він показав, що саме це треба робити, якщо ми прагнемо вдосконалити астрономію; що не слід обмежуватися порівнянням систем епіциклів, а потрібно безпосередньо звертатися до числових даних і шукати, якою ж є істинна крива. Він досяг цього завдяки неймовірній енергії та відвазі, рухаючись незбагненим (для нас) чином від однієї хибної гіпотези до іншої, аж доки, зробивши 22 спроби та вичерпавши всі варіанти, натрапив на правильну орбіту — ту, з якої й почав би дослідник, озброєний сучасною логікою.

Те саме можна сказати про будь-яке значне відкриття, що пережило кілька поколінь: кожне з них відображає недосконалість логічного мислення свого часу, і водночас кожен великий крок у науці є уроком логіки. Так було, наприклад, коли Лавуазьє та його сучасники започаткували нову еру в хімії. Старе гасло алхіміків звучало: *Lege, lege, lege, labora, ora et relege* ⁷. Метод Лавуазьє полягав не в тому, щоб читати й молитися або бу-

⁴ У рукописі (MS 334) Пірс доповнив це речення, додавши «заувага, яку зробив справжній вчений Гарвей». (Прим. упоряд.)

Пірс був високої думки про Вільяма Гарвея (1578—1657) — англійського лікаря, який першим відкрив і описав систему кровообігу в людському тілі. Пірс цитує відомий докір Гарвея на адресу Бейкона: «Він пише про науку як Лорд-канцлер». Цим Гарвей підкреслював, що Бейкон лише створював правила для науки, не будучи практикуючим науковцем, а сам Гарвей здобував знання шляхом дослідів та розтинів. Для Пірса Гарвей був уособленням дослідника, який покладається на спостереження та експеримент, а не на знання, отримані з давніх текстів (як-от праці Галена). (Прим. перекл.)

⁵ У тому ж рукописі (MS 334) Пірс додав до переліку вчених Гарвея. (Прим. упоряд.)

⁶ «Не зовсім так, але, якщо описувати кількома словами, то такий опис буде близький до поставленої задачі». (Прим. авт.)

Упорядники зазначають, що в рукописі MS 334 Пірс забрав цю примітку та змінив текст таким чином: «відображала рух Марса й показувала час перебування планети в різних частинах кривої». (Прим. упоряд.)

⁷ *Lege, lege, lege, labora, ora et relege* — вислів, що нерідко зустрічається у старих текстах алхіміків. (Прим. упоряд.)

дувати в уяві можливий результат тривалого та складного хімічного процесу, а коли фантазії не підтверджуються, вперто продовжувати уявляти, яким результат міг би бути за дещо інших умов, і видавати останню фантазію за доконаний факт, а в тому, щоб перенести мислення до лабораторії, зробити з реторт і колб інструменти думки⁸. Цим він започаткував нове тлумачення розумового процесу (*reasoning*)⁹ — як діяльності, що здійснюється з відкритими очима, через взаємодію з реальними речами, а не словами чи уявленнями.

Суперечка довкола дарвінізму значною мірою теж є питанням логіки. Пан Дарвін запропонував застосувати статистичний метод до біології. Подібне вже робили в зовсім іншій галузі — у теорії газів¹⁰. Клаузіус і Максвелл, не знаючи, як би мала рухатись окрема молекула газу відповідно до гіпотетичної будови цього класу тіл, змогли¹¹ за допомоги теорії ймовірностей передбачити, що в середньому, за певних умов, певна частка молекул матиме певні швидкості, що кожної секунди відбуватиметься певна кількість зіткнень тощо, — і з цього вивели властивості газів, зокрема теплові. Аналогічно Дарвін, не маючи змоги описати дію відхилення та природного добору в кожному окремому випадку, довів, що в довгостроковій перспективі ці процеси ведуть до пристосування видів до їхнього середовища. Отже, питання, чи справді сучасні форми життя є результатом таких процесів і як теорія має це пояснювати, — це вже поєднання фактів і логіки, в якому обидва елементи тісно переплетені.

II

Мета міркування полягає в тому, щоби з розгляду того, що нам відоме, дізнатися щось нове. Отже, міркування є правильним лише тоді, коли істинні засновки приводять до істинного висновку і не інакше. Питання про його правильність — це, таким чином, питання факту, а не мислен-

Вислів означає «читай, читай, читай, працюй, молись і перечитай». Пірс використав це гасло для опису пасивного підходу до науки, щоб показати його неефективність у зіставленні з активним експериментальним методом. Тобто слід не лише читати й молитися, а висувати гіпотези та проводити експерименти. (Прим. перекл.)

⁸ У MS 334 Пірс додав «справжні» перед «інструменти». (Прим. упоряд.)

⁹ У цій статті термін *reasoning* пропонуємо перекладати як *розумовий процес* або *міркування*. Відповідно (*to*) *reason* — міркувати. (Прим. перекл.)

¹⁰ У MS 334 Пірс додав: «Але ще більше враження на нього справила книга Мальтуса про населення». (Прим. упоряд.)

Йдеться про фундаментальну працю британського економіста Томаса Роберта Мальтуса під назвою «Нарис про закон народонаселення» (*An Essay on the Principle of Population*), вперше опубліковану в 1798 році. (Прим. перекл.)

¹¹ У MS 334 Пірс додав: за вісім років до опублікування безсмертної книги Дарвіна. (Прим. упоряд.)

ня. Якщо прийняти, що *A* — це засновки, а *B* — висновок¹², тоді слід з'ясувати, чи дійсно факти *A* та *B* пов'язані так, що з істинності *A* обов'язково випливає істинність *B*. Якщо так — міркування правильне; якщо ні — неправильне. Тут зовсім не йдеться про те, що коли ум¹³ приймає засновки, то це спонукає нас прийняти також висновок. Щоправда, у більшості випадків нам від природи притаманно міркувати правильно. Але це радше щасливий збіг: істинний висновок залишався б істинним, навіть якби ми не мали жодної внутрішньої спонуки прийняти його, і навпаки — хибний залишався б хибним, навіть якби ми не могли опиратися переконанню в його істинності.

Безперечно, головно ми є логічними тваринами, але не геть-чисто. Наприклад, більшість із нас за своєю природою схильні до оптимістичнішого ставлення до життя і вищих сподівань, аніж це виправдано логікою. Ми влаштовані так, що за відсутності фактів для оцінки ми щасливі й задоволені; а досвід постійно звужує межі наших очікувань і прагнень. І все ж таки навіть життя, сповнене численних виправлень такого стибу, зазвичай не викорінює наших оптимістичних сподівань. Там, де надія не обмежується досвідом, наш оптимізм, найімовірніше, буде надмірним. Логічність у практичних справах¹⁴ — найкорисніша риса, якою може володіти істота, тож вона могла сформуватися внаслідок природного добору. Але поза сферою практики для живої істоти, можливо, вигідніше, щоб її розум був наповнений приємними й підбадьорливими уявленнями, незалежно від їхньої істинності; отже, щодо непрактичних предметів природний добір міг спричинити певну схильність до хибних способів мислення.

¹² У MS 334 Пірс змінив: «*A* — це факт, поданий у засновку, а *B* — висновковий». (Прим. упоряд.)

¹³ У тексті оригіналу Пірс вживає *mind*. Цей термін є викликом для перекладача філософських текстів. Є велика спокуса перекладати його як «розум». Однак ми поділяємо думку професора Олега Хоми, що українське «розум» вказує передовсім на силу, розвиненість інтелектуальних якостей, властивих окремим людям, на притаманну їм «розумність/нерозумність». Проте насправді воно непридатне для позначення того підрозділу «душі», який у латиномовній традиції найчастіше позначають терміном *mens* (див.: *Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей*: у 5-ти тт. (2009—2024). За наук. ред. Б. Кассен; пер. з фр. (т. 1 [2011], с. 175). Київ: Дух і Літера). О. Хома пропонує цю найвищу частину душі, «синтетичне поняття, що вказує на суб'єкта усього комплексу мисленневої активності», позначати українським відповідником «ум», а індивідуальні розбіжності здобутків, здібностей, інтересів, захоплень, обдарованости, властиві різним людям більшою чи меншою мірою, — відповідником «розум» (Там само, с. 177). В англійських текстах цим двом термінам відповідатимуть *mind* та *intelligence*. (Прим. перекл.)

¹⁴ У MS 334 Пірс додав «(якщо це розуміти не в старому значенні, але як мудрий зв'язок безпеки та плідності міркування)». (Прим. упоряд.)

Те, що спонукає нас робити той, а не інший висновок із заданих засновків, — це певна звичка уму, вроджена чи набута. Ця звичка буде доброю або поганою залежно від того, веде вона до істинних висновків з істинних засновків чи ні. Умовивід буде правильним або неправильним не з огляду на істинність чи хибність висновку, а залежно від того, чи є звичка мислення, яка його зумовлює, такою, що зазвичай породжує істинні висновки, чи ні. Конкретна звичка уму, яка визначає той чи інший умовивід, може бути представлена як твердження (*proposition*), істинність якого залежить від правомірності умовиводів, визначених звичкою. Таку формулу назвемо *керівним принципом* умовиводів (курс. Пірса. — Н.А.). Наприклад, ми спостерігаємо, як мідний диск, що обертається, швидко зупиняється, опинившись між полюсами магніту, і робимо висновок, що так буде з кожним мідним диском. Керівним принципом тут є припущення, що те, що істинне для однієї мідної пластини, є істинним і для іншої. Такий керівний принцип для міді буде набагато надійнішим, ніж для інших речовин, скажімо, латуні.

Можна було б написати цілу книгу, присвячену таким керівним принципам міркування. Проте вона, слід визнати, навряд чи принесла б користь людині, чия думка повністю зосереджена на практичних справах і яка у своїх діях рухається добре прокладеними шляхами. Задачі, які постають перед таким умом, є буденними, і він уже давно навчився їх розв'язувати, коли опанував свій фах. Але щойно хтось наважиться ступити на незнайомий ґрунт, де результати не перевіряються безпосередньо досвідом, — і вся історія показує, що навіть наймогутніший розум нерідко губить орієнтацію, витрачає сили на напрямки, що не ведуть до мети, або навіть повністю збивається з курсу. Така людина схожа на корабель у відкритому морі, на борту якого ніхто не знає правил навігації. І в таких випадках загальне знання керівних принципів міркування виявляється надзвичайно корисним.

Це питання складно було б розглядати, попередньо не обмеживши предмет розгляду; адже майже кожний факт може слугувати керівним принципом. Однак існує поділ фактів, за яким до одного класу належать ті, що абсолютно необхідні як керівні принципи, а до іншого — ті, що викликають інші зацікавлення як об'єкти дослідження. Це поділ на такі, що їх слід приймати як належне вже в самому питанні, чи впливає певний висновок із певних засновків, і такі, що не передбачають цього питання. Досить на хвилинку замислитись, аби побачити, що, коли ми ставимо логічне запитання, ми вже визнаємо існування різних фактів. Наприклад, передбачається, що ум може перебувати у стані сумніву або переконання і можна перейти від одного до іншого без зміни об'єкта думки; і що цей перехід підпорядковується певним правилам, обов'язковим для всіх умів. Оскільки ці факти ми мусимо знати ще до того, як змо-

жемо отримати будь-яке ясне уявлення про міркування, то їх доведення чи спростування вже не становить особливого інтересу. З іншого боку, легко схилитися до думки, що ті правила міркування, які виводяться безпосередньо із самого поняття процесу, є найважливішими; і справді, доки ми їх дотримуємось, міркування принаймні не зумовлять хибних висновків з істинних засновків. Насправді значення цих основних припущень, що лежать в основі логічного питання, набагато більше, ніж можна було б подумати. І причини цього важко розкрити на початковому етапі. Єдина причина, яку слід тут назвати, полягає в тому, що певні уявлення, які насправді є продуктами логічного осмислення, хоча ми й не одразу це бачимо, легко та непомітно переплітаються з нашими буденними думками, нерідко спричиняючи великі непорозуміння. Так, наприклад, це стосується поняття якості. Власне якість ніколи не є предметом безпосереднього споглядання. Ми можемо бачити, що річ синя або зелена, але не саму «синість» чи «зеленість» — ці абстракції є результатами логічного мислення. Річ у тім, що «здоровий глузд», тобто думка, яка вперше виходить за межі вузької практичності, глибоко пронизаний тією поганою логічною властивістю, до якої зазвичай застосовують епітет *метафізична* (курс. Пірса. — Н.А.), — і ніщо не здатне її пояснити крім строгого курсу логіки.

III

Зазвичай ми добре усвідомлюємо, коли хочемо поставити питання, а коли — щось ствердити, бо відчуття сумніву відрізняється від відчуття переконання.

Але ця різниця — не все, що відрізняє сумнів від переконання. Є і практична відмінність. Наші переконання спрямовують наші бажання й визначають наші дії. Так, сектанти, відомі як асасини — послідовники «Старця Гори»¹⁵, — без вагань ішли на смерть за його найменшим наказом, бо вірили, що послух йому забезпечить їм вічне блаженство. Якби вони сумнівалися в цьому, вони б так не діяли. Те саме стосується будь-якого переконання і залежить від його глибини. Відчуття переконання є більш-менш надійним свідченням того, що в нашій природі сформувалася певна звичка, яка визначає наші дії. Сумнів ніколи про це не свідчить.

Не можна оминати й третього показника відмінності. Сумнів — це стан неспокою й невдоволення, з якого ми намагаємося визволитися,

¹⁵ Сирійський релігійний та військовий орден, заснований у 1090 році в Персії й остаточно приборканий у Лівані в 1272 році. Вважалося, що Дух Святий перебував у старійшині Шейхові аль-Джебалі (Старцеві Гори), чия воля вимагала сліпого послуху. Асасини відомі широким застосуванням терористичних актів, і в часи Христових походів їхня кількість налічувала понад 50 000 осіб. (Прим. упоряд.)

щоби перейти до стану переконання; натомість переконання — це стан спокою і задоволення, з якого ми не хочемо виходити й змінювати на інше переконання¹⁶. Навпаки, ми чітко тримаємося не лише самого факту віри, а й того, у що саме віримо.

Отже, і сумнів, і переконання мають на нас позитивний вплив, хоча й цілком різний. Переконання не примушує нас негайно діяти, але створює стан, у якому ми будемо діяти певним чином, коли настане слухний момент. Сумнів не має такого впливу — він лише спонукає нас до діяльності, поки не буде усунений. Це нагадує подразнення нерва та викликану ним рефлекторну дію: коли нерв подразнений, тіло реагує, щоб зняти подразнення. Аналогом переконання в нервовій системі є нервові зв'язки — наприклад, звичка до слиновиділення під дією запаху персика.

IV

Роздратування, викликане сумнівом, спонукає нас до боротьби за досягнення стану переконання. Цю боротьбу я називатиму *з'ясуванням* (*inquiry*), хоча визнаю, що цей термін не завжди цілком влучний. Викликане сумнівом роздратування — єдина безпосередня спонuka до боротьби за досягнення переконання. Звісно, для нас найкраще, щоб наші переконання були такими, що здатні правильно скеровувати наші дії та сприяти досягненню бажаного. Це міркування може спонукати нас відкинути таке переконання, яке, схоже, сформоване так, що не забезпечує досягнення такого результату. Його можна досягти лише замінивши це переконання на сумнів. З появою сумніву розпочинається боротьба, а з його зникненням — завершується. Отже, єдина мета з'ясування — усталення думки (*opinion*). Ми можемо здогадуватись, що цього не достатньо, адже ми прагнемо досягти не просто якоїсь думки, а такої, що виражає істину; але спробуймо перевірити цю здогадку на практиці, й вона виявиться порожньою. Бо щойно ми досягаємо твердого переконання — ми цілком задоволені, незалежно від того, істинне воно чи ні. Зрозуміло, що об'єктом розумових зусиль не може бути щось поза сферою нашої свідомості, адже те, що не впливає на ум, не може бути спонукою для його діяльності. Максимум, що можна стверджувати, — це те, що ми шукаємо переконання, яке *вважатимемо* істинним (курс. Пірса. — Н.А.). Але кожне з наших переконань ми й без того уже вважаємо істинним — і тому, зрештою, це просто тавтологія.

¹⁶ Тут я не говорю про вторинні дії, що їх інколи чинять умовиводи, спричинені іншими стимулами. (Прим. авт.)

Стосовно цієї примітки Пірса упорядники також зазначають, що в MS 334 Пірс замінив «вторинні» на «випадкові», а «спричинені» на «нашаровані шляхом роздумів чи...» (Прим. перекл.)

Твердження, що усталення переконання є єдиною метою з'ясування, є дуже важливим. Воно одразу усуває різні туманні та помилкові уявлення про доказ. Зазначу кілька з них.

1. Для окремих філософів розпочати з'ясування означало поставити питання — усно чи письмово. Дехто навіть радив починати вивчення, ставлячи питання до всього! Але сам факт, що ми сформулювали думку в питальній формі, не спонукає ум прагнути переконання. Має бути справжній, живий сумнів; без нього будь-яка дискусія — марна.

2. Існує поширене переконання, ніби доведення мусить спиратися на якісь остаточні й абсолютно безсумнівні твердження. Для одних — це загальні першопринципи, для інших — перші відчуття. Насправді ж для того, щоб з'ясування привело до цілковито задовільного результату, що зветься доведенням (*demonstration*), достатньо, щоб воно спиралося на твердження, позбавлені будь-якого сумніву. Найзадовільнішою є ситуація, коли засновки не викликають жодного сумніву.

3. Деякі люди схильні сперечатися з чимось навіть тоді, коли увесь світ уже давно в цьому переконаний. Але така суперечка не веде до жодного поступу. Коли сумнів зникає, розумова діяльність щодо цього предмета припиняється. Якщо ж вона триває — то вже без мети.

V

Якщо усталення думки (*opinion*) є єдиною метою з'ясування, а саме переконання — це різновид звички, то чому б нам не досягати цієї мети, обираючи будь-яку відповідь на питання, яка нам здається прийнятною, і постійно повторювати її, зосереджуючи увагу на всьому, що її підтверджує, та зневажливо і вороже відвертаючи погляд від усього, що може її похитнути? Насправді чимало людей застосовують цей простий і прямий метод. Пригадую, як мене колись умовляли не читати одну газету, щоб вона не змінила моєї думки щодо вільної торгівлі. Мене застерігали від можливості «потрапити в пастку помилок та хибних тверджень». «Ви ж не фахівець із політичної економіки, — казав мені знайомий. — Отож хибні аргументи можуть ввести Вас в оману. І Ви, прочитавши цю газету, можете почати вірити в протекціонізм. Але ж Ви визнаєте, що вільна торгівля — істинна доктрина, і не хоче вірити в те, що є хибним». Я не раз зустрічав людей, які свідомо дотримувалися саме такої системи. Ще частіше це трапляється несвідомо: інстинктивна відраза до невизначеності, посилена страхом перед сумнівом, змушує людину обстоювати свої переконання з відчайдушною впертістю. Людина відчуває, що коли вона непохитно триматиметься свого переконання, то цього буде для неї цілком достатньо. Не можна заперечити, що тверда, невідступна віра забезпечує умові повний спокій. Насправді вона може мати й неприємні наслідки:

якщо якась особа вперто віритиме, що вогонь її не обпече або що на неї чекає вічне прокляття, якщо вона прийматиме їжу не через зонд, — це, безумовно, спричинить біду. Але прихильник такого методу скаже, що незручності не більші за переваги. «Я тримаюся істини, — скаже така людина, — а істина завжди на користь». І ймовірно, що в багатьох випадках задоволення від невідступної віри переважатиме незручності, що випливають з її оманливої природи. Таким чином, якщо смерть справді є знищенням (*annihilation*), то людина, яка переконана, що після смерті потрапить у рай, бо за життя дотримувалася декількох простих приписів, матиме нехитру втіху, і їй не загрожуватиме жодне розчарування. Видається, що схожі міркування впливають на багатьох людей у питаннях віри, бо нерідко можна почути: «Я не міг би вірити в це, бо був би нещасний». Коли страус ховає голову в пісок, побачивши небезпеку, він, можливо, чинить наймудріше: він не бачить загрози та щиро вірить, що її немає; а якщо він абсолютно впевнений у цьому, то навіщо підіймати голову, щоб подивитися? Людина може прожити життя, систематично уникаючи всього, що могло би похитнути її переконання, і якщо їй це вдасться — завдяки тому, що її метод спирається на два глибокі психологічні закони, — я не бачу підстав засуджувати її. Було б самовпевненим зухвальством заперечувати твердження, що така обрана нею процедура нерациональна, бо воно означає лише те, що ми не погоджуємося з її методом утвердження переконання. Така людина не має на меті бути раціональною і насправді нерідко говоритиме зневажливо про слабкість та оманливість людського розуму. Тож хай і мислить як забажає.

Однак цей метод, що його можна назвати методом невідступності (*tenacity*), не витримує перевірки практикою. Йому протистоїть соціальна рушійна сила (*impulse*). Людина, що застосовує його, неминуче виявить, що інші мислять інакше, і в якийсь момент визнає, що їхні погляди не менш слушні за її власні. Це похитне її впевненість у переконанні. Визнання того, що думка чи погляд іншої людини може бути рівноцінним власному, є новим і надзвичайно важливим кроком. Воно виникає з рушійної сили, настільки потужної, що придушити її означало би знищити людський рід. Тож, якщо ми не станемо відлюдниками, то неминуче впливатимемо на думки одне одного, а це породжує проблему, як утвердити переконання не лише окремої особи, а й суспільства.

У такому разі нехай держава, а не окрема особа, чинить свою волю. Створімо інституцію, покликану привертати увагу людей до правильних доктрин, яка буде постійно їх повторювати і включати до навчання молоді, водночас маючи владу перешкоджати вивченню, обстоюванню чи проголошенню протилежних доктрин. Забезпечмо відсутність будь-яких можливих причин для зміни стану уму. Тримаймо людей у невіданні, щоб вони не дізналися про жодну підставу думати інакше. Залучімо їхні

пристрасті, щоб вони сприймали інакші погляди з ненавистю й жахом. А всіх, хто відкидатиме усталене переконання, слід примусити мовчати. Людям слід збиратися і публічно ганьбити їх¹⁷; слід вивчати спосіб мислення підозрюваних, і коли їх буде визнано винними в заборонених переконаннях, їх слід показово карати. Якщо немає іншого способу досягти повної згоди в країні, то перевіреною ефективним способом буде знищення всіх інакодумців. Щоб оправдати такі дії влади, слід укласти списки обов'язкових догматів, що їх жодна людина з незалежним мисленням не могла б прийняти, аби тим самим відокремити вірних, що приймуть ці догмати, від решти світу.

Цей метод віддавна є головним засобом утвердження прийнятих політичних та релігійних догм і збереження їхнього всеохопного або ж католицького характеру. Зокрема в Римі таке практикували від часів Нуми Помпілія до понтифікату Пія IX¹⁸. Це найкращий приклад в історії, проте у кожній релігії, де є духівництво, а без нього немає жодної, цей метод тією чи іншою мірою застосовували. Усюди, де є аристократія чи гільдія, чи спільнота або клас людей, чий інтерес пов'язаний чи мали б бути пов'язані з певними твердженнями, ми неодмінно знайдемо сліди цього природного продукту почуття спільності (*social feeling*). Ця система завжди супроводжується жорстокістю, а коли вона застосовується послідовно, то перетворюється на найстрашніші злочини з погляду кожної розумної людини (*rational man*). І це не дивно, бо державний службовець не вважає за можливе жертвувати інтересами держави заради милосердя, хоча й міг би пожертвувати власними. Тож цілком природно, що співчуття та єдність породжують безжальну силу.

Оцінюючи цей метод утвердження переконання, який можна назвати методом визнаної влади, треба передовсім погодитись, що він має незрівнянно вищу моральну й розумову силу, ніж метод невідступності.

¹⁷ У тексті оригіналу Пірс застосовує ідіому *tar-and-feather*, щоб передати дію публічного засудження. Буквально словосполучення означає «вимазати дьогтем і обваляти в пір'ї» і описує середньовічний метод публічного приниження та розправи. Найдавніша письмова згадка про це покарання датується 1189 роком, коли англійський король Ричард I (Левине Серце) видав наказ для свого флоту: будь-якому морякові, що вчинив крадіжку, належало поголити голову, облили розпеченим дьогтем і посипати пір'ям, а потім висадити на берег. Це було жорстоке і принизливе покарання. В Америці *tar and feathering* застосовували у XVIII столітті проти британських податкових інспекторів та лоялістів, які підтримували англійську корону. (Прим. перекл.)

¹⁸ Це означає від початку до сьогодення. Нума Помпілій був легендарним другим королем Риму (715—672 до Хр.), а Пія IX (Джованні Марія Мастаї-Ферретті) був папою з 1846 року до смерті в 1878 році. Він був головним поборником прийняття 18 липня 1870 року догмату про папську непогіршність. Ця подія глибоко вразила Пірса. (Прим. уряд.)

Він є успішнішим і знов і знов демонструє разючі результати. Зведені ним кам'яні споруди, наприклад, в Сіамі, в Єгипті та Європі, є настільки величними, що майже не поступаються найвизначнішим творінням Природи. І, окрім геологічних епох, немає інших таких тривалих періодів, як періоди, що визначаються триванням організованих систем вірувань. Якщо ми докладно вивчимо це питання, то виявимо, що жодна з них не залишалася цілком незмінною, однак зміни відбувалися настільки повільно, що окрема людина не могла помітити їх за життя, отож віра здавалася їй вічною. Для більшості людей, мабуть, немає кращого способу досягти стабільності переконань. Якщо їхня найвища спонука — бути інтелектуальними рабами, то їм і слід залишатися рабами.

Проте жодна інституція не може регулювати думки усіх громадян. Вона пильнує лише найважливіших, а уми решти людей мусить залишити під дією природних чинників. І це не створює проблем, допоки люди перебувають на такому рівні культури, що не здатні пов'язувати одне переконання з іншим, тобто не можуть скласти два і два. Але навіть у найтеократичніших державах з'являються люди, які підносяться над цим рівнем. Такі люди мають ширше соціальне сприйняття. Вони бачать, що в інших країнах і в інші часи люди вірили в інші догми, аніж ті, в які їх навчили вірити; вони не можуть не бачити, що їхні такі, а не інші переконання — це лише випадковий наслідок того, що їх навчали саме так, як їх навчали, а також того, що вони перебували в певному середовищі з його особливими звичаями та колом спілкування. Чесність не дозволяє їм оцінювати свої погляди вище за погляди інших часів і народів. Так у них зароджується сумнів.

Далі приходить розуміння, що такі сумніви мають з'являтися в їхніх умах стосовно кожного переконання, яке залежить від їхньої забаганки чи забаганки тих, хто породжує панівні думки. Свідоме дотримання переконання й насильницьке нав'язування його іншим треба відкинути й обрати новий метод усталення переконань, який не лише спонукатиме нас дотримуватись переконання, а й визначатиме, у якому твердженні слід бути переконаним. Дозвольмо безперешкодно діяти природному вибору, а далі люди, спілкуючись і розглядаючи різні аспекти, поступово вироблять узгоджені з природними причинами переконання. Цей метод нагадує визрівання смаків у мистецтві. Найвиразнішим прикладом цього є історія метафізичної філософії. Її системи зазвичай не спиралися на спостереження, принаймні істотною мірою. Їх головно приймали тому, що їхні основні положення здавалися «прийнятними для розуму». Це влучне окреслення; йдеться не про узгодженість з досвідом, а про те, яке переконання ми схильні прийняти. Наприклад, Платон вважав розумним, що відстані між небесними сферами мають бути пропорційними довжинам струн, які утворюють гармонійні акорди. Чимало філософів робили основні висновки на підставі таких міркувань. Але це найнижча

і найменш розвинута форма цього методу, бо зрозуміло, що інша людина могла вважати більш прийнятною для її (курс. Пірса. — Н.А.) уму теорію Кеплера, який стверджував, що небесні сфери пропорційні до вписаних та описаних сфер різних правильних багатогранників. Суперечність поглядів невдовзі приведе людей до думки, що слід надавати перевагу чомусь універсальнішому. Розгляньмо, наприклад, доктрину, що людина завжди діє егоїстично, тобто обирає такі дії, які принесуть їй більше задоволення, ніж інші. Це не ґрунтується на жодних фактах, але широко визнається як єдина прийнятна теорія.

Цей метод значно інтелектуальніший і поважніший з погляду здорового глузду, ніж будь-який з тих, про які ми вже згадували¹⁹. Але саме його неспроможність виявилася найвиразнішою. Він перетворює процес пізнання на щось схоже до розвитку смаків; однак смак, на жаль, завжди певною мірою залежить від моди. Тож метафізики так ніколи і не дійшли твердої згоди, і з найдавніших часів до наших днів маятник постійно гойдався між філософією ближчою до матеріалістичної і ближчою до ідеалістичної (*spiritual*). Тому, відкинувши цей так званий апіорний метод, ми, як казав пан Бейкон²⁰, змушені звернутися до справжньої індукції. Ми розглядали апіорний метод як спробу позбавити наші переконання випадковості й непередбачуваності. Проте розвиток як процес, що усуває дію деяких випадкових чинників, лише підсилює вплив інших. Отже, цей метод по суті мало чим відрізняється від методу визнаної влади. Держава може жодним чином не втручатися у формування моїх переконань; на позір я можу бути цілком вільним у виборі — скажімо, між моногамією та полігамією — і, звертаючись лише до совісти, дійти висновку, що остання — це розпушта. Але, якщо я бачу, що головною перешкодою для поширення християнства серед народів із розвинутою культурою, як-от індуси, є переконання у моральній хибності нашого ставлення до жінок, я змушений визнати, що навіть без втручання урядів розвиток людських поглядів значною мірою визначається випадковими обставинами. Є люди (і ймовірно мій читач належить до них), які, помітивши, що якась їхнє переконання зумовлене чимось зовнішнім, не пов'язаним із самими фактами, не лише визнають на словах, що воно сумнівне, а й насправду починають у ньому сумніватися — настільки, що воно перестає бути переконанням²¹.

Отже, щоби позбутися сумнівів, потрібно знайти такий метод, який формував би наші переконання не під впливом людських чинників, а за-

¹⁹ У MS 334 Пірс додав таке речення: «Властиво, поки не можемо застосувати кращого методу, то слід застосовувати цей, оскільки він є вираженням інстинкту, що є першопричиною переконання в усіх випадках». Наступне «Але» було змінено на «Однак». (Прим. упоряд.)

²⁰ Йдеться про книгу Бейкона *Novum Organum* (книга 1: 19 і 21). (Прим. упоряд.)

²¹ У MS 334 Пірс додав «перестає, бодай деякою мірою». (Прим. упоряд.)

вдяки чомусь сталому й зовнішньому — чомусь, на що наше мислення не може вплинути. Деякі містики вважають, що мають такий метод — нахнення згори. Але це лише різновид методу невідступності, в якому ще не сформувався поняття істини як чогось спільного для всіх. Наша зовнішня сталість не була б зовнішньою у справжньому розумінні, якби діяла лише на одну людину. Це має бути щось, що впливає чи може впливати на кожного. І хоча ці впливи різняться залежно від індивідуальних умов, метод має бути таким, щоб зрештою всі дійшли одного висновку. Таким є метод науки. Його засадничу передумову можна простіше описати так: існують реальні речі, властивості яких цілком не залежать від наших думок про них; ці реальності впливають на наші чуття за певними загальними законами; і хоча наші відчуття відрізняються настільки, наскільки відрізняються відношення до об'єктів, ми можемо, скориставшись законами сприйняття, шляхом міркувань встановити, якими речі є насправді. Кожен, хто має достатньо досвіду й добре поміркує, зрештою дійде того самого істинного висновку. Нова ідея, яка тут закладена, стосується поняття реальності. Може виникнути питання, звідки я знаю, що реальні речі взагалі існують. Якщо ця гіпотеза — єдина опора мого методу з'ясування, то мій метод з'ясування не слід застосовувати, щоб довести гіпотезу. Відповідь така: 1. Навіть якщо дослідження не можна вважати таким, що не доводить існування реальних речей, воно принаймні не веде до протилежного висновку; метод і концепція, на якій воно ґрунтується, залишаються в гармонії. Отже, на відміну від усіх інших методів, під час застосування цього методу не виникає жодних сумнівів у ньому самому. 2. Почуття, що породжує будь-який метод утвердження переконань, — це невдоволення через наявність двох суперечливих тверджень. Але вже саме це невдоволення є невиразним визнанням того, що існує якась *одна* (курс. Пірса. — *Н.А.*) річ, із якою судження має узгоджуватися. Отже, ніхто насправді не може сумніватися в існуванні реальностей, або ²² ж, якби сумнів і був, то він не був би джерелом невдоволення. Тому ця гіпотеза прийнятна для кожного уму. Соціальні рушійні сили не спонукають мене до сумніву. 3. Усі застосовують науковий метод для багатьох речей і перестають застосовувати лише тоді, коли не знають, як це зробити. 4. Досвід застосування методу не дав приводу сумніватися в ньому, а навпаки, наукові дослідження продемонстрували його блискучі успіхи в усталенні думки. Це й пояснює, чому я не маю сумнівів ні щодо самого методу, ні щодо гіпотези, на якій він ґрунтується. І не маючи сумнівів, а також не вважаючи, що хтось, на кого я міг би вплинути, їх має, не марнуватиму часу на подальші марні балачки. Але, якщо є хтось, хто справді сумнівається в цьому, то нехай ще поміркує.

²² У MS 334 Пірс замінив «або» на «бо». (Прим. упоряд.)

Метою цієї низки статей є описати метод наукового дослідження. Зараз я хочу обмежитися лише окремими відмінностями цього методу від інших методів утвердження переконання.

Це єдиний із чотирьох методів, який дає можливість розрізнити правильний і неправильний шлях. Якщо я обираю метод невідступності й усуваю всі зовнішні впливи, усе, що я вважатиму за необхідне зробити, буде необхідним відповідно до цього методу. Те саме з методом визнаної влади: держава може переслідувати инакодумців способами, які з наукового погляду зовсім не придатні для досягнення мети, але єдиним способом перевірки *цього методу* (курс. Пірса. — *Н.А.*) є те, що держава вважає правильним, отож неправильно застосовувати його вона не може. Те саме з апіорним методом. Сама суть його в тому, щоб думати так, як хочеться думати. Усі метафізики, без сумніву, дотримуватимуться цього погляду, хоча й можуть бути схильні вважати один одного засліпленими власними помилками. Гегелівська система визнає кожену природну спрямованість людської думки логічною, навіть, якщо вона неминуче буде знищена протилежними спрямованостями. Гегель вважав, що в цій зміні напрямів мислення є певна закономірність і після довгих коливань від одного полюса до іншого думка зрештою прийде до істини. І справді, зрештою метафізики приходять до правильних ідей; система Природи Гегеля досить добре відображала науку свого часу. І можна бути впевненим, що все, в чому наукове дослідження розвіяло сумніви, згодом отримає апіорне підтвердження у метафізиків. Проте у випадку з науковим методом усе інакше. Я можу виходити з відомих і спостережуваних фактів, щоб дійти до невідомого, але правила, за якими я це роблю, не обов'язково будуть підтверджені дослідженням. Перевіркою того, чи я справді дотримуюся наукового методу, є не безпосереднє звернення до моїх почуттів чи намірів, а навпаки, саме застосування цього методу. Саме тому можливе й добре, й погане міркування — і цей факт лежить в основі практичного боку логіки.

Не слід думати, що перші три способи утвердження думки не мають жодних переваг над науковим методом²³. Навпаки, кожен із них має свої певні зручності. Апіорний метод вирізняється тим, що веде до зручних висновків. Його сутність — приймати ті переконання, до яких ми схильні, й він лестить притаманній людині самозакоханості, задовольняючи нашу природну схильність, допоки грубі факти не пробудять нас від цього солодкого сну. Метод визнаної влади завжди керуватиме спільнотою людей. Тих, хто володіє різними формами організованої влади в державі, ніколи не переконати в тому, що небезпечне мислення не слід якимось чином придушувати. Якщо свобода слова не має зазнавати утисків із за-

²³ У MS 407 Пірс дав таку редакцію цього речення: «Не те щоб перші три методи утвердження думки щоразу програвали порівняно з досвідом». (*Прим. упоряд.*)

стосуванням брутальних форм примусу, то єдність думок забезпечуватиметься моральним терором, який впливова частина суспільства повністю схвалюватиме. Застосування методу визнаної влади — це мирний шлях. Деякі відхилення допускаються, інші, котрі вважаються небезпечними, — забороняються. Це робиться по-різному в різних країнах і в різні епохи; але хоч би де ви були, щойно стане відомо, що ви серйозно дотримуетесь забороненої думки, то можете бути певні, що вас жорстоко цькуватимуть, хоча й не так грубо, а дещо вишуканіше, ніж заганяють вовка в лісі. Тому найвидатніші інтелектуальні благодійники людства ніколи не наважувалися, і досі не наважуються, висловити всю глибину своїх думок; і через це тінь *prima facie*²⁴ сумніву падає на кожне судження, яке вважається вагомим для безпеки суспільства. Дивовижно, але переслідування — справа не лише зовнішніх сил: людина нерідко сама себе картає, відчуваючи внутрішній дискомфорт від того, що вірить у судження, які її навчили зневажати. Тому миролюбна та співчутлива людина насилу чинитиме опір спокусі підкоритися тому, що визнано владою. Але найбільше я захоплююся методом невідступності через його силу, простоту і прямоту. Людям, що його дотримуються, притаманна рішучість характеру, яку зовсім не складно виявляти з таким внутрішнім правилом. Вони не витрачають часу на вагання, а блискавично хапаються за перший-ліпший варіант і тримаються його до кінця, ні на мить не втрачаючи певності. Це одна з тих чудових якостей, які зазвичай супроводжують блискучий короткочасний успіх. Неможливо не заздрити людині, яка здатна відкинути розум, хоча ми знаємо, чим врешті-решт це закінчиться.

Такі ось переваги інших методів утвердження переконань над науковим дослідженням. Людина повинна добре їх зважити, а тоді замислитися над тим, що, зрештою, вона прагне, щоб її думка відповідала фактичному стану речей, і що немає жодної причини, чому результати тих трьох методів мали б це забезпечити. Забезпечити таку відповідність — привілей методу науки. І після таких міркувань людина має зробити свій вибір — вибір, що є чимось більшим, ніж просто прийняттям певної інтелектуальної думки. Це одне з головних рішень у житті, прийнявши яке, людина має його дотримуватися. Сила звички може іноді змусити людину триматися старих переконань навіть тоді, коли вона вже розуміє, що вони безпідставні. Але роздуми про реальний стан речей візьмуть гору, і людині слід повною мірою враховувати їхню вагу. Інколи люди ухилиються від цього і вважають, що переконання корисні, навіть відчуваючи, що вони безпідставні. Але хай такі люди уявлять аналогічний випадок, хоча й не такий, як їхній. Хай запитають себе, що б вони сказали мусуль-

²⁴ Це латинський юридичний та філософський термін, який буквально означає «достатній на перший погляд» або «за відсутності доказів протилежного». (Прим. перекл.)

манинові, який, на повернувшись, вагається, чи варто відмовитися від старих поглядів на стосунки між статями, або на поверненому католикові, який усе ще ухиляється від читання Біблії. Хіба вони не сказали б, що ті особи повинні добре обдумати питання, чітко зрозуміти нове вчення та прийняти його повністю? Але передовсім слід взяти до уваги, що важливішою за будь-яке окреме переконання є цілісність переконань і що уникати перевірки засад власного переконання лише зі страху, що вони можуть виявитися хибними, настільки ж аморально, наскільки й проґрашно. Людина, яка визнає, що існує істина, яка відрізняється від хибної суто тим, що, діючи відповідно до неї, ми досягаємо мети, а не збиваємося на манівці, і попри це визнання не наважується пізнати істину й воліє уникати її, перебуває справді у жалюгідному стані духу.

Так, інші методи такі мають свої переваги: чітке логічне сумління такі чогось вартує, як і будь-яка чеснота, як і все, що ми плакаємо, є для нас цінним. Але ми й не повинні бажати, щоби було інакше. Людина має любити й шанувати довершеність свого логічного методу, як наречену, обрану серед усіх інших. Вона не повинна ганити інших, навпаки, вона може їх глибоко шанувати, але тим самим вона лишень ще більше звеличує свою обраницю. Адже саме її було обрано, й людина знає, що не помилилася, зробивши цей вибір. І зробивши його, людина працюватиме й боротиметься за неї, не скаржачись на удари, сподіваючись, що зможе давати відсіч, і прагнутиме бути гідним лицарем і захисником своєї обраниці, із чийх чарів черпає натхнення та відвагу.

Переклад

Надії АНДРЕЙЧУК

Отримано / Received 04.12.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 20.01.2026

Підписано до друку / Signed for printing 02.04.2026